

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9:351.74(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.23>

Вадим Іванович Барко,

*доктор психологічних наук, професор,
Державний науково-дослідний інститут МВС України,
науково-дослідна лабораторія психологічного
забезпечення (головний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>,

e-mail: barkoua@ukr.net;

Вадим Вадимович Барко,

*кандидат педагогічних наук, старший дослідник,
Державний науково-дослідний інститут МВС України,
науково-дослідна лабораторія психологічного
забезпечення (провідний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>,

e-mail: barkowork@ukr.net;

Олена Олександрівна Євдокімова,

*доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології і психології (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4211-7277>,

e-mail: elena25eva@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СИСТЕМІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

У статті здійснено комплексний аналіз базових понять і термінів, які застосовують у процесі психологічної діагностики персоналу Міністерства внутрішніх справ України з метою її вдосконалення. Розглянуто наукові підходи до формування термінів, понятійного апарату, за допомогою якого ця галузь психологічної науки описує свій предмет дослідження. Показано, що мова психодіагностики являє собою складну, цілісну систему, елементами якої є категорії, поняття, терміни. Сучасний стан розвитку психодіагностики, формування перспективних теорій оцінки й вимірювання індивідуальних особливостей зумовили необхідність уточнення її термінологічного апарату, багатьох понять і визначень, які часто мають суперечливий характер. 3

метою вдосконалення термінологічного апарату надано авторські визначення поширених дефініцій; запропоновано розрізнати поняття «якості», «риси», «особливості», «властивості», запроваджено певні уточнені терміни, а також диференційовано психодіагностичний інструментарій для дослідження конституціональних, індивідуальних та особистісних рис тощо.

Ключові слова: понятійно-термінологічний апарат, тезаурус, психодіагностика, індивідуальність, особистість, якості, риси, особливості, властивості.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Будь-яка наукова галузь чи теорія припускає наявність свого термінологічного апарату, який створюється для вирішення специфічних наукових завдань і призначений для опису відповідної предметної сфери. Розвиток науки багато в чому визначається саме становленням і розвитком термінології як своєрідної мови й системи загальних та окремих понять, що відображаються в певних термінах, знаках. У психологічній науці термінологічний апарат також служить ефективним засобом мислення, він має бути вкрай спеціалізований для відтворення неповторності предмета дослідження, що актуалізує розгляд проблематики в цьому напрямі. Понятійно-термінологічний апарат (поняття, терміни й категорії) відображає специфіку досліджуваного об'єкта, принципи та методи наукового аналізу [1, с. 30].

Науково-теоретичне обґрунтування інструментарію психодіагностики має враховувати сучасні умови розвитку науки та поширення в ній інтеграційних процесів. Мова психодіагностики є складною, багатогривною, цілісною системою, елементами якої виступають категорії, поняття, терміни, символи. Упродовж десятиліть розвитку психології безперервно відбувається вдосконалення понятійного апарату, уточнення визначень, збагачення термінологічного словника (тезаурусу).

Як відомо, психологічна діагностика – це галузь психологічної науки, яка досліджує теорію та інструменти оцінки й вимірювання індивідуально-психологічних особливостей людини. Результатом роботи психолога-психодіагноста є постановка психологічного діагнозу або виявлення причин певних психічних проблем і труднощів клієнта, з приводу яких він звернувся до фахівця [2, с. 52].

Сучасний стан розвитку психодіагностики, формування перспективних теорій оцінки й вимірювання індивідуальних особливостей зумовили необхідність уточнення її термінологічного апарату, значної кількості понять, визначень, які часто мають суперечливий, а іноді й синонімічний характер, неоднаково тлумачаться науковцями різних психологічних шкіл і напрямів.

Стан дослідження проблеми

Проблематика уточнення й вдосконалення термінологічного апарату психодіагностики не була предметом окремого дослідження, хоча досвід показує, що у практичній роботі з психологічного вивчення особистості персоналу психологи органів системи МВС України постійно вживають численні психологічні терміни. Серед них найпоширенішими є «якості», «риси», «властивості», «особливості», «характеристики» тощо. У багатьох випадках ці та інші терміни згадуються як певні описові характеристики особи, іноді без належної диференціації змісту, часто різні за змістом терміни вживаються як синоніми. Подібне нерідко спостерігається в офіційних документах МВС України, коли термін застосовують без належного розуміння його сутності. Так, наприклад, вираз «особистісні характеристики», який вжито в наказі МВС України «Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських» від 25 грудня 2015 р. № 1631, передбачає включення до таких особистісних характеристик певних рис, типів характеру, стилю поведінки, емоційного стану особи тощо, тобто багатьох індивідуальних особливостей, не всі з яких належать до особистісного рівня ієрархічної побудови людських властивостей¹. Науковці зауважують, що в численних наукових публікаціях, які стосуються проблематики психологічного забезпечення правоохоронної діяльності, часто не акцентується увага на відмінностях типологічних, індивідуальних, індивідуально-особистісних особливостей, часто змішуються поняття «якості», «властивості», «риси», «здібності», «професійно важливі якості» тощо [3; 4].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є уточнення основного термінологічного апарату (тезаурусу) психологічної діагностики. *Завданнями* статті є: а) проведення аналізу та порівняння результатів класичних досліджень відомих вітчизняних і зарубіжних психологів у сфері визначення психодіагностичних понять; б) уточнення сучасного змісту термінологічного апарату психологічної діагностики.

Наукова новизна дослідження

Вперше проведено системний порівняльний аналіз різних підходів до формулювання основних психодіагностичних термінів і на цій основі запропоновано уточнені дефініції основних понять цієї галузі психологічної науки.

¹ Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських : наказ МВС України від 25.12.2015 № 1631 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16> (дата звернення: 13.12.2023).

Виклад основного матеріалу

Узагальнення досліджень багатьох учених дозволяє зробити висновок, що психологія людини як предмет психологічного пізнання найповніше проявляється в міжособистісній взаємодії. Під час такої взаємодії людина відкривається у своїх безпосередніх діях, вчинках, що підлягають природній психологічній оцінці, вираженій у поняттях про психологічні якості особистості [5, с. 110]. Фактично, психологія людини як феномен представлена сукупністю *психологічних якостей*, що репрезентують потенціал психічної організації в об'єктивованих формах спілкування, пізнання, навчання, гри, праці та відпочинку. Ці форми суб'єктної активності людини сприймаються й осмислюються як якості дій, вчинків, поведінки та діяльності людей упродовж їхнього життя. Найважливішим елементом встановлення цих якостей є наповнення їх сенсом психологічного змісту, який належить насамперед виконавцям діяльності, а її оцінка поступово переформатовується на поняття про психологічні якості суб'єкта цієї діяльності [6, с. 90].

Суб'єктність як атрибут людини впливає з її можливостей до *довільних* дій, вчинків, поведінки та діяльності. З одного боку, за рахунок свободи вибору це забезпечує ефективність адаптації до мінливих умов життя, але з іншого – може перетворюватись на свавілля. Ця обставина покладає на людину особливу відповідальність за концентрацію особистої влади, яка посилює вплив фактора суб'єктності на долі багатьох людей та життя. Саме функція суб'єктності стала джерелом понять на кшталт «психологічний фактор», «психологічні бар'єри», «психологічні стереотипи» як психологічні особливості суб'єкта. Суб'єктність варіює в межах індивідуальної типології особистості. З метою її позначення застосовують поняття про психологічний склад особистості, під яким традиційно розуміють певну констеляцію *психологічних якостей* людини як суб'єкта спілкування, пізнання, праці та інших видів діяльності [3, с. 230; 7, с. 45].

Аналіз досліджень свідчить про те, що психологічні якості є інтегральними компонентами *зовнішніх форм* проявів психології людини. У них у словесній формі фіксується спостережуване та осмислене, поведінка та діяльність людини. Словесне формулювання поняття про виявлену психологічну якість розкриває функціональний зв'язок суб'єкта з об'єктом, а також містить оцінку та ставлення виконавця діяльності до того, що він робить, та для об'єкта взаємодії. Тому психологічні якості людини можна розглядати як імпліцитні оціночні шкали її особистості [3, с. 221].

Перелік цих якостей обмежений відкритими та осмисленими *функціями* людини як суб'єкта взаємодії зі світом речей, людей та із самою собою. Цей світ постійно розширюється в міру того як людина

входить у нові функціональні відносини в процесі свого реального буття, що збагачує психологічний потенціал суб'єкта взаємодії як особистості та індивідуальності. Специфічний набір цих якостей характеризує індивідуально-типологічний зміст психології конкретної людини, який виявляється в реальних функціональних відносинах суб'єкта взаємодії. Можна сказати, що *психологічна якість* – це вихідна характеристика поведінки людини, мовний прикметник, у якому фіксується певна її ознака, індивідуальна відмінність однієї людини від іншої.

Наприклад, у психологічних портретах при характеристиці комунікативного потенціалу особи можуть вживатися терміни «балакучість» з негативною оцінкою та «відкритість» – з позитивною. При характеристиці вольових якостей – «упертість» і «нерішучість» з негативною оцінкою, «наполегливість» та «рішучість» – з позитивною. Слід зауважити, що в довільних характеристиках людини також з'являються узагальнені визначення індивідуально-типологічних особливостей, що вказують на модальні *психологічні якості* суб'єкта спільної життєдіяльності людей. Наприклад, кар'єрист, диктатор, розмазня, реформатор, професіонал, реаліст тощо. Слід зважати на метафоричну форму багатьох таких визначень [8].

Якості є інтегральними компонентами *зовнішніх форм* проявів психології людини, у них у словесній формі фіксується спостережуване та осмислене, поведінка та діяльність. Якість фактично відповідає кеттелівському терміну «первинна» або «поверхнева» риса і олпортівському «другорядна» або «вторинна» диспозиція, кількість якостей може бути значною [8; 9; 10; 11].

Водночас *психологічні (індивідуально-психологічні) властивості (особливості) людини (особистості)* – це стійкі психічні явища, які впливають на її діяльність і характеризують особистість із психологічного та соціального боку. Можна сказати, що це індивідуальні особливості психічної діяльності людини, її психічного стану, характеру, міжособистісних відносин, які дозволяють описувати й прогнозувати її поведінку, напрям і динаміку психічного розвитку. *Психологічні властивості або особливості* реалізуються в певному соціумі, групі з певними взаємовідносинами людей. Структуру психологічних властивостей як психічних явищ становлять *темперамент, характер, здібності та спрямованість*. Логічно вважати, що психологічні властивості є елементами внутрішньої структури психічної організації людини, тоді як якості – елементами зовнішньої її сторони.

Щодо *рис*, то традиційно *рисами особистості* більшість дослідників називають стійкі, повторювані в різних ситуаціях особливості поведінки людей. Г. Олпорт вважав рису найзначнішою одиницею аналізу для розуміння та вивчення особистості. У його системі характеристика

особистості визначається як схильність до реагування схожим чином на різні види стимулів. Він також визначає особистісну рису як системотвірний блок психологічної організації, що служить об'єднанню реакцій на різні стимули [7, с. 201].

Г. Олпорт проводив розмежування між загальними та індивідуальними рисами. Загальні риси включають будь-які характеристики, притаманні деякій кількості людей у межах певної культури. Індивідуальні риси передбачають такі індивідуальні характеристики, які не дозволяють проведення порівнянь з іншими людьми. Це справжні нейropsychічні елементи, які управляють, спрямовують і мотивують певні види пристосувальної поведінки. Це категорія рис, що проявляються унікально в кожній конкретній людині [8].

Обов'язковими властивостями рис особистості є ступінь їх вираженості в різних людей; транситуативність (характеристика особистості індивіда проявляється в будь-яких ситуаціях) і потенційна вимірюваність (рис особистості доступні виміру з допомогою спеціальних опитувальників і тестів). Виокремлюють й інші особливості рис, зокрема, вони є реальними, тобто насправді проявляються в людей, більш узагальненими, ніж звички, рушійним або принаймні визначальним елементом поведінки. Існування рис можна встановити емпірично.

Також Г. Олпорт вважав, що риса є лише відносно незалежною від інших характеристик, оскільки вона не є синонімом моральної чи соціальної оцінки; її можна розглядати або в контексті особистості, в якій вона виявлена, або з позицій поширеності в суспільстві. Та обставина, що вчинки або навіть звички не узгоджуються з рисою особистості, не є підтвердженням відсутності цієї риси. Отже, Г. Олпорт поділяв риси особистості на *загальні й індивідуальні*. У більш пізніх його дослідженнях риси отримали назву диспозицій, причому автор виокремив три їхні типи: а) другорядні (вторинні) – менш помітні, менш узагальнені риси; б) центральні – тенденції у поведінці людини, що легко виявляються; в) кардинальні – генералізовані диспозиції, що пронизують усю поведінку людини [7].

Поняття особистості включає єдність, структуру та інтеграцію всіх аспектів індивідуальності, її вищий рівень, який надає своєрідності. Тому резонно припустити, що є певний принцип, який організує установки, оцінки, мотиви, схильності в єдине ціле. На думку Г. Олпорта, для вирішення проблеми пізнання та опису природи особистості необхідні конструкти високого рівня узагальненості, як, наприклад, «Я» або «стиль життя». Але всі ці терміни містять занадто багато неоднозначних побічних відтінків значення та семантичної неясності. Отже, Г. Олпорт вводить новий термін – «пропріум». На думку вченого, пропріум є тим позитивним, творчим началом, що

постійно прагне до зростання й є властивістю людської природи. Це якість, що усвідомлюється як щось найважливіше й центральне. Йдеться про частину суб'єктивного досвіду, це все те, що ми називаємо «собою» [7, с. 205].

Співвідношення рис, атитюдів і звичок, а також їх порівняння є важливими тому, що всі вони схожі через відношення до класу настановних явищ, як продукт поєднання спадковості та навчання, вони вирізняються унікальністю та ініціюючою функцією. Риса є найбільш узагальненою щодо двох зазначених явищ та є аспектом особистості. Атитюд виробляється щодо середовища, звичка являє собою особисту відповідь на певний стимул [8, с. 223].

На думку Р. Кеттелла, риса є головною організуючою концепцією особистості при описі різних типів виявлених характеристик. Р. Кеттел розглядає риси особистості як складні гіпотетичні конструкти, що змушують людину до сталої поведінки (у часі і за різних обставин). Вони відображують стійкі показники й є найважливішими в концепції особистості. Серед багатьох рис характеру деякі можуть бути провідними, інші – другорядними. При дослідженні структурних елементів особистості Р. Кеттел значною мірою покладався на факторний аналіз [11; 12].

На думку Р. Кеттелла, особистість – це сукупність рис, що дозволяє прогнозувати дії людини в певній ситуації. *Первинні (поверхневі) риси* – це кластери відкритих ззовні перемінних, які супроводжують одна одну в низці поведінкових актів. *Основні (вихідні) риси* лежать в основі поверхневих поведінкових рис, вони більш стабільні й важливі, дають глибоку оцінку поведінці і визначаються методом факторного аналізу [13; 14].

Згідно з теорією Г. Айзенка, риси особистості можуть бути розташовані ієрархічно: звичні реакції і специфічні реакції – складові риси – суперрис. Суперрис – це екстраверсія, інтроверсія, нейротизм, психотизм, які мають сильний вплив на поведінку. Кожну із цих суперрис він бачить побудованою з декількох складових, які є або поверхневими відображеннями основного типу, або специфічними якостями, властивими цьому типу. І нарешті, вони складаються із численних звичних реакцій, які у свою чергу формуються з багатьох специфічних реакцій [15; 16]. Глобальні риси (фактори) (за Р. Кеттелом) багато в чому збігаються з вищезазначеними суперрисами Г. Айзенка [17; 18].

Отже, можлива класифікація особистісних характеристик за ознакою ступеня узагальненості:

- а) первинні (поверхневі) – основні (вихідні) – глобальні (Р. Кеттел);
- б) звичні і специфічні реакції – складові риси – суперрис (Г. Айзенк);

в) другорядні (вторинні) – центральні – кардинальні (Г. Олпорт).

Свого часу Г. Олпорт і Х. Одберт висунули гіпотезу, згідно з якою найбільш видатні та соціально значущі індивідуальні відмінності для життя людей у суспільстві рано чи пізно стають закодованими в мові цього народу. Що важливішою є така відмінність, то більша ймовірність того, що вона буде виражена окремим словом. Це твердження набуло популярності як «лексична гіпотеза». Г. Олпорт і Х. Одберт опрацювали словники англійської мови і вибрали звідти 18 000 слів, що описують особистість, тобто є її якостями. Із цього списку вони виокремили 4 500 прикметників, що описують особу, які розглядали як спостережувані та постійні особистісні риси. У 1946–1948 рр. Р. Кеттел упорядкував і скоротив цей список і, використовуючи факторний аналіз, виокремив спочатку 12, а згодом додав ще чотири фактори. Результатом цієї роботи стало створення 16-факторного особистісного опитувальника, який досі широко використовують при проведенні психодіагностичних досліджень [13; 14].

Можна підсумувати про те, що *риса* – це стійка, повторювана в різних ситуаціях особливість поведінки індивіда. Це також описова перемінна, що визначає інтегральну стратегію поведінки людини й формується на конституціональному, індивідуальному й особистісному рівнях. Риса об'єднує різні якості, це поняття є більш узагальненим, воно підсумовує існування значної їх кількості.

Конституціональні риси особистості – це ті, які зумовлені властивостями нервової системи (екстра-інтроверсія, тривожність-агресивність, сензитивність-жорсткість тощо); вони відповідають суперрисам Г. Айзенка, глобальним рисам Р. Кеттелла, кардинальним диспозиціям Г. Олпорта і провідним тенденціям Л. Собчик, вони діагностуються деякими опитувальниками, наприклад ЕРІ (Г. Айзенк), ІТО (Л. Собчик) тощо.

Риси, сформовані на *індивідуальному* рівні, є переважно характерологічними. Це, наприклад, депресивність, імпульсивність, індивідуалістичність, комунікабельність, домінантність, стриманість тощо. У такому розумінні за змістом *індивідуальна риса* відповідає «загальним рисам» або «центральною диспозиціям» Г. Олпорта, а також «вихідним» чи «основним» рисам (факторам другого порядку) Р. Кеттелла. Саме діагностика таких рис уможливіває побудову й формування психологом якісного та обґрунтованого прогнозу можливої поведінки людини. За допомогою деяких суб'єктивних опитувальників діагностуються саме ці риси (наприклад, опитувальники 16-PF Кеттелла, ММРІ, СМДО, ІТО та ін.) [2; 19; 20; 21].

До рис особистісного рівня слід віднести ті, які відображують світоглядні цінності й переконання особистості, наприклад егоцентризм – альтруїзм, матеріальність – духовність, філантропія –

мізантропія, свобода – залежність. *Індивідуально-особистісні риси* являють собою динамічне поєднання рис індивідуального й особистісного рівнів і за змістом також близькі до «вихідних» або «основних» рис Р. Кеттелла і «центральных диспозицій» Г. Олпорта. Вони можуть діагностуватися такими опитувальниками, як Каліфорнійський (наприклад, такі риси, як проникливість, витонченість, чутливість), а також частково 16-PF (совісність, легковажність, радикалізм тощо), методиками діагностики компонентів спрямованості (потреб у визнанні, владі, креативності (опитувальник Річі – Мартіна), прагнення до самоактуалізації (опитувальник Джонса – Крендалла).

Таким чином, поняття *якості* і *рис*, очевидно, слід розрізняти. Якість фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева або первинна риса» і олпортівському терміну «другорядна або вторинна диспозиція», у той час як поняття «риса» є більш узагальненим, ніж якість, воно ніби підводить підсумок існуванню доволі значного, хоча й обмеженого набору базисних якостей, за ступенем вираженості яких визначають індивідуально-особистісні відмінності. Риси об'єднують групи різних якостей (ознак), тісно пов'язаних спільною інформацією, вони виступають як їхні інтегральні характеристики.

Деякі дослідники терміни «властивість» і «риса особистості» вживають як синоніми. Так, риси особистості описують у поняттях «властивостей нервової системи»; «властивостей темпераменту»; «рис характеру» [2; 4; 21].

Для уникнення понятійної плутанини пропонуємо застосовувати ці терміни (властивості і риси) окремо і під *індивідуальними (індивідуально-психологічними) властивостями* розуміти стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність, характеризують індивідуальність з психологічного та соціального боку й реалізуються в соціумі. Це *узагальнені* характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості (для яких також можливе використання терміна *індивідуально-психологічні особливості*).

Також видається обґрунтованим застосування більш широкого терміна *індивідуально-особистісні властивості*. Вважаємо, що під цим терміном можливо розуміти: а) індивідуальні особливості (властивості) як глибину суб'єкта, його інтраіндивідну структуру – процеси, стани, властивості особи разом з мотивами, темпераментом, характером, потребами, установками; б) особистісні властивості як вершину усєї структури людських властивостей, її інтеріндивідну структуру – особистість з її соціальними зв'язками, цінностями, переконаннями, вищими мотивами й взаємовідносинами в діяльності.

У процесі уточнення дефініцій психодіагностики також враховувалось, що в традиційних концепціях індивідуально-психологічних відмінностей уявлення про схильності особи розглядається як

спрямованість на заняття певною діяльністю, як особистісне ставлення до діяльності. За визначенням Б. Теплова, схильність – це тенденція займатися якоюсь певною діяльністю [3, с. 228]. В основі виникнення схильностей лежать потреби. Особливо глибокий, органічний внутрішній зв'язок існує між схильностями та здібностями. Схильність – це будь-яке позитивне, внутрішньо мотивоване ставлення (потяг, інтерес тощо) до певного заняття. Психологічною основою схильності є стійка потреба особистості до певної діяльності, коли привабливими виявляється не лише те, як досягаються результати, а й процес діяльності [3, с. 242]. Отже, схильності варто розглядати як прагнення, а здібності – як можливості. Ці поняття мають спільне коріння і взаємозв'язок.

Вирізняючи єдність схильностей і здібностей, дослідники зауважують, що взаємозв'язок з-поміж них означає не тільки їх єдність, а й причинно-наслідкову взаємозалежність, що забезпечує психічний розвиток за спіраллю. Основною та стійкою внутрішньою умовою схильності деякі дослідники вважають саме здібність [19; 21].

Отримані в численних дослідженнях дані показують, що на природну схильність до того чи іншого виду діяльності сильно впливають типологічні особливості прояву властивостей нервової системи. Проте схильності залежать не лише від типологічних особливостей нервової системи, а й від особистісних. Здібності та схильності пов'язані між собою не прямо, а опосередковано, через типологічні особливості. Вони співіснують паралельно (але не окремо) і зумовлені природними задатками людини [6, с. 105].

Причини розбіжностей між схильностями та здібностями різні. Невідповідності між здібностями та схильностями можуть бути двох видів: 1) за наявності схильності недостатньо виражена здібність; 2) за наявності здібності не виражена схильність. Перша ситуація особливо часто проявляється, коли йдеться про рухові здібності. Зумовлено це тим, що вони залежать не лише від типологічних особливостей нервової системи, а й від фізіологічних (вегетативних та біохімічних) процесів, від особливостей будови м'язів, зв'язкового апарату тощо. Другий варіант співвідношення схильностей та здібностей (здібності є, а схильності немає) скоріше слід розглядати як втрату схильності внаслідок втрати інтересу до діяльності через неправильне навчання або появу сильного інтересу до іншої діяльності [4]. Вирішення питання про співвідношення схильностей та здібностей нерідко зводиться до визначення співвідносності інтересу до діяльності та здібностей. Хоча деякі науковці інтерес розуміють як схильність, все ж вважаємо, що вони не є тотожними явищами. Схильність ближче до потягу (ваблення), в якому людина усвідомлює об'єкт, що її приваблює, але не розуміє причину цього потягу. Якщо говорити про

інтерес як ставлення, то людина розуміє, чому її зацікавив цей об'єкт.

З позицій формування психодіагностичного прогнозу на основі результатів досліджень зарубіжних психологів можна зробити висновок про те, що найбільш валідним предиктором ($r = 0,51$) успішності виконання роботи є загальні розумові здібності (фактор G за Ч. Спірменом). Трьома оптимальними комбінаціями показника G і додаткового предиктора з точки зору максимальної валідності (вираженої множинною кореляцією) виявилися поєднання загальних розумових здібностей з тестом чесності (0,65), структурованим інтерв'ю (0,63) та зразками роботи (0,63) [20]. Дослідники, відповідно до цього поділяють професії на групи: вищі інтелектуальні, а також пов'язані з управлінням; працівники розумової праці; кваліфіковані робітники; напівкваліфіковані робітники і ті, що виконують некваліфіковану роботу [21].

Проте зауважують, що тест на інтелектуальний розвиток не може бути надійним критерієм для диференціювання більшості професій. Виняток, мабуть, можуть становити лише наукова діяльність, яка, безсумнівно, потребує високого інтелекту. Виявлення рівня розвитку інтелекту не може забезпечити надійне визначення профпридатності, слід враховувати й особистісні особливості людини. Група дослідників вивчала осіб із різними типами ментальних здібностей і те, як розвиваються справи в тій чи іншій професії. У результаті було отримано дані, що показують, які професії викликають дискомфорт у працівників з різними здібностями, а отже, є небажаними для них [21].

Вивчення особистості з метою прогнозування ефективності професійної діяльності будується на виявленні відповідності людини вимогам такої діяльності. Критеріями такої відповідності вважають наявність у людини відповідних *здібностей* чи *професійно важливих якостей* (далі – ПВЯ). Слід зауважити, що досі існують розбіжності у тлумаченні та використанні цих близьких термінів. Наприклад, деякі вчені не розмежовують здібності та ПВЯ і вважають, що певні якості і є здібностями [2, с. 225].

Можливості людини та ефективність діяльності визначаються як соціальними факторами, так і вродженими, біологічними. До вроджених (генотипічних) факторів (задатків) належать конституційні, морфологічні особливості (зріст, вага, особливості статури в цілому, соматотип, морфофункціональні особливості будови м'язів, психофізіологічні особливості, найпростіші психічні функції (процеси), пов'язані зі сприйняттям, увагою, пам'яттю тощо). Максимальний рівень здібностей зумовлюється наявністю в людини максимальної кількості необхідних задатків. Відсутня типологічна особливість (задаток) може бути компенсована іншими, і що більшу кількість задатків

до цієї здібності має людина, то більш яскраво проявляється в неї ця здібність. Тому для діяльності, що висуває екстремальні вимоги до будь-якої здібності людини, потрібно добирати людей, які мають максимальну кількість задатків, котрі впливають на ці здібності. До набутих факторів, що впливають на можливості людини, належать знання, вміння, мотиви, а також приріст особливостей, що виникає в процесі тренування [4].

На думку В. Ільїна, головну роль у прогнозуванні успішності відіграє *функціональна якість* (далі – ФЯ), тобто наявний рівень прояву будь-якої функціональної можливості людини, що базується на тій чи іншій здібності, причому цей рівень може бути зумовлений як природними особливостями, так і досвідом. При цьому у функціональні якості включаються не всі знання і вміння, що набуваються людиною, а тільки ті, які допомагають проявитися тій чи іншій здібності (швидкості, точності, витривалості). Функціональні якості та здібності за назвою можуть збігатися (наприклад, ФЯ швидкості та здатність до швидкодії); концентрація уваги, може бути ФЯ і здібністю водночас [4]. Важлива відмінність поняття ФЯ від здібностей полягає в тому, що перше може характеризувати як функціональні можливості людини, так і її особистісні властивості. Тому поряд з руховими якостями (властивостями), якостями розуму тощо можна виокремити моральні, вольові, причому останні не пов'язані з вродженими особливостями людини, а набуваються в процесі її соціалізації та виховання.

Ми вважаємо, що в процесі оволодіння професійною майстерністю певна здібність, реалізуючись у конкретних діях, отримує своє вдосконалення, тим самим перетворюється на професійно важливу якість. Для професій типу «людина – людина» можливо виокремити такі типові ПВЯ: доброзичливість; товариськість; емоційна стійкість; самовладання, витримка; чуйність, співпереживання; самостійність; домінантність; соціальний інтелект; чіткість і виразність мовлення; наполегливість тощо. Можливо також підсумувати, що при розгляді ПВЯ в роботах психологів основна увага приділяється психічним пізнавальним процесам та психомоторним властивостям.

Висновки

Термінологічний апарат сучасної психодіагностики потребує вдосконалення. З метою уникнення плутанини в термінах і подвійного трактування різних понять і категорій запропоновано нові авторські визначення поширених дефініцій. Так, запропоновано розрізнити поняття «якості», «риси», оскільки поняття «якість» фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева» або первинна» риса і олпортівському терміну «другорядна» або «вторинна» диспозиція, тоді

як поняття «риса» є більш узагальненим, воно ніби підбиває підсумок існуванню доволі значного, хоча й обмеженого набору базисних якостей, за ступенем вираженості яких визначають індивідуальні відмінності. Риси об'єднують групи різних якостей (ознак), тісно пов'язаних спільною інформацією, вони виступають як їхні інтегральні характеристики. Також запропоновано чітко виокремлювати конституціональні, індивідуальні та особистісні (індивідуально-особистісні) риси, розмежовувати риси та властивості. Так, під «індивідуальними (індивідуально-психологічними) властивостями» доцільно розуміти узагальнені характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості, тобто стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність, характеризують особистість з психологічного та соціального боків і реалізуються в соціумі. Запропоновано диференціювати психодіагностичний інструментарій для дослідження різних категорій рис та властивостей (конституціональних, індивідуальних, особистісних). Також на основі узагальнення досліджень зарубіжних учених рекомендовано нові уніфіковані теоретичні підходи, які дозволять уточнити й розрізнити зміст таких понять, як «схильності», «здібності», «інтереси», «професійно важливі якості» тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Барко В. В. Теорія і практика психологічного вивчення персоналу Національної поліції України : монографія. Харків : Факт, 2023. 540 с. 2. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. СПб : Питер, 2007. 688 с. 3. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2002. 448 с. 4. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. СПб : Питер, 2011. 224 с. 5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с. 6. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. Горностая, Т. Титаренко. Киев : Рута, 2001. 320 с. 7. Allport G. W. Pattern and growth in personality. New York : Holt, Rinehart & Winston, 1967. 593 p. 8. Allport G. W. Personality and social encounter: selected essays. Chicago : University of Chicago Press, 1981. 388 p. 9. Барко В. И., Барко В. В., Остапович В. П., Процьок Л. С. Пути оптимизации профессионального отбора персонала Национальной полиции Украины (психолого-правовой аспект). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2019. Vol. VII (76), Iss. 187. Pp. 71–77. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-187VII76-17>. 10. Ostapovich V., Barko V., Okhrimenko I., Yevdokimova O., Ponomarenko Ya., Prontenko K., Antonova O., Sydorchuk N., Sokolovskyi O., Bloschynskyi I. Psychological Profile of Successful Criminal Police Officer. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. Vol. 9, Iss. 3. Pp. 120–133. DOI: <https://doi.org/10.26655/IJAEP.2020.3.27>. 11. Cattell R. B. The Scientific Analysis of Personality. London : Penguin Books, 1970. 400 p. 12. Cattell R. B. The inheritance of personality and ability: Research methods. New York :

Academic Press, 1977. 385 p. **13.** Cattell R. B. *Intelligence: Its Structure, Growth and Action*. Amsterdam : North-Holland, 1987. 639 p. **14.** Cattell R. B., Cattell H. E. *Personality structure and the new fifth edition of the 16PF. Educational and Psychological Measurement*. 1995. Vol. 55, Iss. 6. Pp. 926–937. DOI: <https://doi.org/10.1177/0013164495055006002>. **15.** Eysenck H. J. *Personality, genetics, and behavior: Selected Papers*. New York : Praeger, 1982. 340 p. **16.** Eysenck H. J., Eysenck M. W. *Personality and individual differences: A natural science approach*. New York : Plenum Press, 1985. 424 p. **17.** Chibnall J. T., Detrick P., Luebbert M. C. *Validity Study: Relationship between Personality and Academy Performance. Applied HRM Research*. 2005. Vol. 10, No. 2. Pp. 99–102. **18.** Dunnette M. D., Borman W. C. *Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology*. 1979. Vol. 30. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>. **19.** Horn J. M., Loehlin J. C., Williman L. *Aspects of inheritance of intellectual abilities. Behavior Genetics*. 1982. Vol. 12. Pp. 497–516. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF01073781>. **20.** Pervin L. A., John O. P. *Handbook of personality: Theory and research*. New York : Guilford Press, 2001. 244 p. **21.** Salgado F. J., Moscoso S., Fruyt F., Anderson N., Bertua C., Rolland J. P. *A Meta-Analytic Study of General Cognitive Ability Validity for Different Occupations in the European Community. Journal of Applied Psychology*. 2003. Vol. 88, Iss. 6. Pp. 1068–1081. DOI: <https://doi.org/10.1037/0021-9010.88.6.1068>.

Надійшла до редколегії 14.12.2023

Прийнята до опублікування 18.03.2024

Barko V. I., Barko V. V., Yevdokimova O. O. Theoretical approaches to improving the terminological apparatus of psychodiagnostic research in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

The article provides a comprehensive analysis of the basic concepts and terms used in the field of psychological diagnostics. The scientific approaches to the formation of terms and conceptual apparatus by which this branch of psychological science describes its subject of study are considered. It is emphasised that the development of science is determined primarily by the formation of terminology, that is, its language as a system of general and specific concepts that are reflected in certain terms and signs. It is stated that the language of psychodiagnostics is a complex, multilevel, integral system, the elements of which are categories, concepts, terms, symbols. It is shown that in the course of the development of psychology, the conceptual apparatus is continuously being improved, definitions are being clarified, and the terminological vocabulary is being enriched. The current state of development of psychodiagnostics, the formation of promising theories of assessment and measurement of individual characteristics have necessitated the clarification of its terminological apparatus, a significant number of concepts, definitions, which are often contradictory, through the use of various approaches and terminological elements. It is emphasised that the conceptual and terminological apparatus of psychodiagnostics should be developed on the basis of modern realities, abandoning outdated

approaches to the definition of certain concepts, and that work towards clarifying and unifying terms requires special care and validity.

With a view to improving the terminology, the author provides clarifications of some common definitions. Thus, it is proposed to distinguish between the concepts of “qualities” and “traits”, since “quality” corresponds to the Kettellian term “superficial” or “primary” trait and the Allportian term “secondary” or “secondary” disposition, and the concept of “trait” is more generalised, it summarises the existence of a significant number of qualities. It is proposed to understand individual (individual psychological) properties as generalised characteristics of temperament, character, abilities, orientation, i.e. stable mental phenomena which influence human activity, characterise a personality from the psychological and social aspects and are implemented in society. In addition, it is proposed to clearly distinguish between the concepts of “qualities”, “traits”, “features”, to introduce the terms “individual and personal properties and traits”, and to differentiate psychodiagnostic tools for the study of constitutional, individual and personal traits.

Key words: conceptual and terminological apparatus, thesaurus, psychodiagnostics, individuality, personality, qualities, traits, features, properties.

